

2. Empiri och kontext

DETTA KAPITEL GES inledningsvis en historisk översikt med särskilt fokus på nybyggarkolonisationen. Efter detta följer en presentation och kontextualisering av studiens huvudsakliga empiriska material, det vill säga Petrus Læstadius båda journaler och O.P. Petterssons *Gamla byar i Vilhelmina*.

2.1 Nybyggarkolonisationen

När det gäller svenska statens förhållande till lappmarkerna och dess invånare gällde fram till och med mitten av 1500-talet systemet med birkarlar, vilka hade ensamrätt att ta ut skatt av samerna (se Bergman & Edlund 2016).¹ Därefter föll det på kronans fogdar att ta ut skatt i form av pälsverk och torrfisk av de samiska familjerna – en familj benämndes *skattelapp* (Lundmark 2010, s. 25; Kvist 1992, s. 64).² De pälsverk som samerna levererade var populära på den europeiska marknaden och handeln expanderade under 1500-talet (Lundmark 2010, s. 27). En ny skatteordning från 1607, där renar och torrfisk skulle betalas, slog hårt mot samerna, och Lennart Lundmark menar att man delvis som konsekvens av detta gick över från ett jägare–samlare-system, där enskilda tama renar användes som lockrenar, till i högre utsträckning storskalig renskötsel (Lundmark 2010, s. 32). I slutet av 1600-talet reformerades skattesystemet och kom att utgå ifrån *lappbyn* som enhet: sedan länge hade lappbyn delat in mark- och vattenresurser i områden för varje familj, där varje familj hade ensamrätt till resurserna (Lundmark 2010, s. 36); staten kallade dessa för *lappskatteländ*.

¹ Birkarlar nämns enligt Lundmark tidigast i skriftliga källor 1328 (2010, s. 16).

² Se Ahnlund 1946 för en ingående beskrivning av de norrländska skinnskatterna och Fjellström (1962, s. 265ff.) om beskattning och varuutbyte inom de svenska lappmarkerna under 1500-talet.

Kustbönderna företog redan tidigt regelbundna jakt- och fiskeresor till lappmarkerna, till den grad att staten vid mitten av 1500-talet höjde skatten på detta fiske, i syfte att främja skötseln av jordbruket på dessa jakt- och fiskeresors bekostnad (Bylund 1956, s. 33). För att bland annat öka nationens territorium – och stärka greppet om detta – och för att säkra tillgången på arbetskraft till gruvorna i området, började staten så småningom uppmuntra fasta bosättningar i lappmarken (ibid.).

Lappmarksplakatet som utfärdades 1673 slog fast att nybyggare skulle få skattemässiga fördelar och undantas militärtjänst, och i det nya plakatet från 1695 betonades även att nybyggaren avkrävdes vissa odlingsskyldigheter (Kvist 1992, s. 66). Ingen större nyodlingsaktivitet följde av dessa bestämmelser (Arell 1979, s. 8). I mitten på 1700-talet ökade intresset från statens sida för nybyggarkolonisationen, vilket Arell (ibid. s. 12) knyter till samtida merkantilistiska tankegångar med fokus på nytta, och i de nya statliga riktlinjerna från 1749 – det s.k. Lappmarksreglementet – preciserades bestämmelserna kring kolonisationen. Bland annat begränsades nybyggarnas jakt- och fiskerättigheter, en åtgärd som skulle minska grogrunden för konflikter mellan samer och nybyggare, och som utgick ifrån parallellteorin, det vill säga tanken att samer och nybyggare skulle kunna samexistera genom olika sätt att utnyttja naturen (Mörner 1982, s. 250f.).³ Denna teori lanserades av Johan Graan, som var landshövding i Västerbottens län åren 1653–1679 (se Ojala & Nordin 2019). Nybyggarna skulle främst ägna sig åt odling och boskapsskötsel, men i praktiken ledde dåliga odlingsvillkor till att många nybyggare överlevde tack vare fisket. Angående odlingen skriver Arell att ”Det är också ett ofrånkomligt faktum att åkerbruket aldrig varit något annat än en binäring i lappmarken” (1979, s. 15). Renskötseln var en viktig inkomstkälla för staten och åtminstone på pappret hade samerna en relativt stark position i mitten av 1700-talet (Lundmark 1998, s. 59ff.). En annan viktig förändring i bestämmelserna från 1749 var att också samerna gavs rätt att bli nybyggare (Kvist 1992, s. 67). Detta blev startskottet för en mer omfattande nybyggesverksamhet, och Lappmarksreglementet från 1749 kom att utgöra regelverket för kolonisationen under 150 år (Arell 1979, s. 12).

³ Mörner påpekar också att renskötseln och nybyggarnas bete och slätter mycket riktigt kunde existera på samma marker, men att teorin inte tog hänsyn till konflikter kring fiskevatten och att skogssamernas behov inte tillgodosågs (Mörner 1982, s. 251).

ansökte om att bli nybyggare på sina egna skatteland, ofta för att hindra andra nybyggare att göra anspråk på området (Lundmark 2010, s. 68).

Värdet på skogen steg under andra hälften av 1800-talet och staten började bedriva en mer restriktiv kolonisationspolitik (Arell 1979, s. 82). Ett slags slutpunkt för denna fas av kolonisationen kan sättas till 1873, då riksdagen antog en stadga som kom att tillämpas för avvitrningen (Arell 1979, s. 17), även om viss ytterligare bebyggelsespridning fortsatte in på 1900-talet (ibid., s. 82).

En viktig del av svenska statens koloniala strävanden var utbildningspolitiken. Redan i början av 1600-talet inrättades en samisk skola i Piteå, och 1631 inrättades Skytteanska skolan i Lycksele, i syfte att utbilda unga samer till präster (Blind 1996, s. 77, Göthe 1929, s. 76ff.).⁵ Efter en förordning 1732 inrättades sameskolor, en vid varje huvudkyrka,⁶ vars främsta uppgift var missionsverksamhet bland samerna.⁷ Skolan utbildade unga samer, varav de bästa blev kateketer som skulle undervisa på hemorten, samt senare även predika och förrätta bön (ibid.). Kateketers ställning stärktes 1818 då missionärerna utsågs till inspektörer (ibid.). År 1913 genomfördes den så kallade kätaskolsreformen, genom vilken vandrande "vistesskolor" samt sommar- och vinterkurser infördes, med intentionen att fostra de samiska barnen på ett sådant sätt att kopplingen till renskötsel inte bröts (ibid., s. 78). Reformen präglades av idén om samisk ras-mässig och kulturell underlägsenhet, och att samerna måste hållas åtskilda från storsamhällets civiliserade livsstil för att kunna överleva (Lundmark 2013, s. 144). Doktrinen har kallats "lapp ska vara lapp" (Blind 1996, s. 78). Utvecklingen mot en för de samiska barnen jämbördig skolgång med svenska barn påbörjades så sent som på 1940-talet (ibid.). Lundmark menar att svensk utbildningspolitik i Sápmi, vare sig den strävat efter att kristna och civilisera samerna, eller som senare att hålla dem åtskilda från resten av samhället, har handlat om att domesticera ett koloniserat folk (2013, s. 144).

⁵ Se Edlund 2013a och där anförd litteratur för mer om Johan Skytte och tillkomsten av Skytteanska skolan.

⁶ Jokkmokk och Åsele 1732, Arjeplog 1743, Jukkasjärvi 1744, Föllinge 148, Gällivare 1756 och Enontekis 1813 (Blind 1996, s. 77).

⁷ Det rörde sig om en tvåårig utbildning för sex elever i form av internatskolor (Blind 1996, s. 77).

Nybyggarkolonisationen i norra Sverige bör ses i relation till andra koloniala skeenden runt om i världen. I *The Barents Region: A Transnational History of Subarctic Northern Europe* (Elenius 2015 (red.)) betonas att de koloniala projekten i vad som nu ingår i Barentsområdet, inspirerades av centraleuropeiska upptäcktsresor runt om i världen (ibid., s. 101), samt att kolonisationen motiverades av en fysiokratisk ideologi, där uppodling av mark sågs som den ekonomiskt sett främsta sättet att nyttja naturen (ibid., s. 85). Historikern och latinamerikaforskaren Magnus Mörner (1982) sätter kolonisationen i relation till den ”världsomspännande kolonisationsprocessen” (1982, s. 243) och lyfter fram den subarktiska miljön som viktig karakteriserande faktor. Miljöfaktorernas viktiga roll, menar Mörner, gör att jämförelser närmast kan göras med Norge, Finland, Kanada och Ryssland/Sibirien (ibid., s. 245). Mörner menar att den nordsvenska kolonisationen utmärkte sig genom att äga rum inom självhushållningens ram, och inte baseras på exportproduktion av grödor eller en nära anknytning till gruvor eller skogsindustrin (Ibid.).⁸ Det rörde sig om en gränskolonisation som efterlämnade varaktig bosättning, till skillnad från många andra gränskolonisationer en införlivande gräns, där ”den infödda befolkningen”, samerna, tilläts delta (ibid., s. 248).

En av konsekvenserna av nybyggarkolonisationen var att samernas rätt till skattelanden gradvis urholkades, och att en liknande utveckling skedde med jakt- och fiskerättigheterna (Lundmark 2010, s. 91).

Under 1800-talets senare del växte ett omfattande skogs- och bergsbruk fram i norra Sverige och med skogsbrukets expansion följde omfattande inflyttning av icke-samiska arbetare (Kvist 1992, s. 69). Norrland sågs som ”Framtidslandet” och genomgick en industriell revolution som Sörlin förlägger till 1870–1920 (Sörlin 1988).

⁸ Ett av statens motiv till kolonisationen, vilket nämnts ovan, var dock att förbättra möjligheten för just gruvindustrin.

2.2 Petrus Læstadius och journalerna

Petrus Læstadius båda journaler utgör ett av huvudmaterialen som analyseras i denna bok och här presenteras författaren och omständigheterna kring dessa verk.

Petrus Læstadius föddes 1802 i Bukt i Arjeplogs socken som Anna Magdalena och Carl Læstadius andra barn.⁹ Brodern Lars Levi hade kommit till världen två år tidigare, och fadern hade sedan ett tidigare äktenskap även sonen Carl Erik (f. 1781). Familjen var av delvis samisk börd, något som Petrus själv skriver om i sina texter, och hade en stark koppling till det lappländska prästerskapet: Petrus far var hyttmästare, men dennes far, farfar och farfarsfar hade alla varit pastorer i Arjeplog. När halvbrodern Carl Erik Læstadius fick anställning som komminister i Kvikkjokk tog han med sig både föräldrarna och de båda halvbröderna. Det var också Carl Erik som kom att uppfostra och undervisa Petrus och Lars Levi under åren i Kvikkjokk. De båda yngre bröderna flyttade 1816 till Härnösand för att studera vid Norrlands enda gymnasium och efter detta följde studier vid Uppsala universitet. Petrus prästvigdes i Härnösand 1825, tog ut filosofie kandidatexamen 1826 och året därpå promoverades han till magister. Samma år tillträdde han en tjänst som missionär i Piteå lappmark, i vilken bland annat ingick att utöva tillsyn över de samiska kateketer som följde med samernas flyttningar och undervisade barnen, men också att medverka i undervisningen (Nordberg 1974, s. 91).¹⁰ Det är åren som missionär – 1827 till 1832 – som utgör temat för Petrus Læstadius båda journaler.

Redan i början av 1828 bjöd Petrus Læstadius in till subskription på en kommande reseberättelse, baserad på åren som missionär i lappmarken.¹¹ Boken kom av trycket 1831, omfattade 473 sidor och bar titeln:

Journal af Petrus Læstadius för första året af hans tjenstgöring såsom Missionaire i Lappmarken.

⁹ Denna korta skildring av Petrus Læstadius som person och hans texter bygger på uppgifter från huvudsakligen Arne Nordbergs bok *Petrus Læstadius. Upplysare och upprorsman* (1974). Nordbergs bok är detaljerad och ger en fyllig biografisk redogörelse av Petrus Læstadius liv och gärning.

¹⁰ Lars Levi hade året dessförinnan tillträtt en tjänst som pastor i Karesuando.

¹¹ I den andra journalen skriver Læstadius om detta och den glädje han kände över att få ingen mindre än Esias Tegnér som första namn på subskriptionslistan (1833, s. 135).

Boken gavs positiva recension¹² och trycktes i en ny upplaga 1836; Læstadius belönades även av Svenska Akademien med det Lundbladiska priset. Nordberg menar att journalen blev något av en folkbok under en tid, och att den lästes särskilt flitigt i lappmarken (1974, s. 134). Bland annat uppskattades Petrus Læstadius okonstlade berättarglädje och frispråkighet, vilket exempelvis framskymtar i följande recension ur tidskriften *Heimdall*, skriven av Johan Erik Rydqvist:

Hans sätt är så enkelt och på saken, så litet beräknat på effekt och dock så målalande [...] I berättelsen ser man ingenting som frågar: är icke detta väl sagt? Är jag icke bra kvick? Förf. är rolig för att det roar honom själv, och han skriver icke för att vinna beundrare. Men dess mer får han uppmärksamma och förnöjda läsare. (Rydqvist 1832, se äv. Nordberg 1974, s. 128.)

Just autenticiteten betonas även av litteraturkritikern Fredrik Böök, som menar att lappmarken hos Læstadius inte skildras ur turistens blick, ”utan för den som själv, år ut och år in, strövat över de ändlösa myrarna, stritt för livet bland vakarna på vintervägarna och svultit sig genom barkbrödstiderna” (Böök 1918, s. 269). Gudmar Hasselberg karakteriserar journalen ”som ett slags ämbetsberättelse, skriven av en man, för vilken Lappmarken icke är något romantiskt turistland utan helt enkelt ett arbetsfält” (1928, s. 11) och finner i Læstadius folklivsskildringar ”en fördomsfri saklighet, en psykologisk realism, som saknar motstycke hos någon dåtida svensk författare” (ibid., s. 17).

Texten utgör en delvis äventyrlig reseberättelse, presenterad i kronologisk ordning, där Petrus Læstadius själv är den huvudperson som på sina resor möter en stor mängd människor och en hel del faror. Utöver detta innehåller texten ett stort antal etnografiska upplysningar, exempelvis om samernas och nybyggarnas liv och leverne, jämte en stundtals hård kritik och diskussion av kyrkans organisation i lappmarken. Læstadius har också mycket att säga om Norrlands framtida utveckling, och han ger sina perspektiv på flera aktuella Norrlandsfrågor. Karakteristiskt för stilen är även en stor mängd citat och allusioner, ofta utan tydliga hänvisningar, hämtade från Bibeln, antikens auktorer och samtida svensk

¹² Att inte alla mottog journalen med öppna armar kan utläsas ur den kuriösa recension signerad ”Gamml Lappmarksbo” som trycktes i tidskriften *Västerbotten* 100 år efter dess troliga tillkomst (Möllman–Palmgren 1931).

litteratur (Nordberg 1976, s. 21). Læstadius anför även ett stort antal svenska ordspråk. Som Nordberg påpekar uppstår ofta en komisk effekt när den jordnära och ofta bistra lappländska verkligheten karakteriseras med hjälp av de antika mästarnas bevingade ord, eller med liknelser till Homeros hjältesagor (ibid., s. 34). Som vid det tillfälle när Petrus Læstadius tillsammans med Lars Pehrsson passerar en flock tjädrar, och den senare på grund av att det var söndag – vilodagen – låter dessa vara i fred: ”såsom Ulysses lemnade den åt solen helgade boskapen” (Læstadius 1831, s. 321).¹³ Eller när den negativa påverkan på församlingen som bråket mellan pastor Fjellström och skolmästaren medförde, kommenteras av Læstadius med Horatius ord: *quid quid delirant reges, plectuntur Achivi* (1833, s. 273), dvs. ”Furstarnas dåraktighet få grekerna umgälla samfält” (Nordberg 1977a, s. 89).

När Fredrik Böök inkluderar Petrus Læstadius i boken *Den romantiska tidsåldern i svensk litteratur*, lyfter han bland annat fram ett drag av linneansk tradition i den litterära formen i journalen och att man där överallt märker ”skolningen i naturvetenskaplig iakttagelse, det levande intresset för flora och fauna” (1918, s. 269).

Två år efter publicerandet av den första boken, dvs. 1833, utkom del två: *Fortsättning af journalen öfver missions-resor i Lappmarken innefattande åren 1828–1832*. Boken blev inte någon försäljningsmässig framgång och som Nordberg noterar, är den i lägre utsträckning än den första boken riktad till allmänläsaren, utan till en mer specialiserad läsare (Nordberg 1974, s. 167). I denna andra bok dominerar det Nordberg kallar ”beskrivande och utredande, delvis propagandistiskt och polemiskt avfattade” avsnitt, och endast 180 av de 502 sidorna utgör sammanhängande episk framställning (Nordberg 1974, s. 168f.).¹⁴

Vid läsningen av särskilt den första boken kan man förvånas över att en ung och nyutexaminerad präst – Petrus Læstadius är ju blott inne på sitt 29:e levnadsår när boken utkommer – förmår sig komma med så mycket kritik av kyrkans verksamhet och föreslå så många reformer. Denna fråga hänger samman med den om varför Petrus Læstadius skriver boken över huvud taget. Petrus Læstadius var av samisk börd och

¹³ Homeros berättar att Odysseus följeslagare åt upp solgudens oxar och drog på sig dennes vrede, men Odysseus själv klarade sig undan straff (se Nordberg 1977, s. 57).

¹⁴ För en sammanfattning av bokens teman se Nordberg 1974, s. 169.

besatt goda kunskaper i lulesamiska. Systemet för samernas undervisning var nytt – de fasta skolorna hade övergivits till förmån för systemet med ambulerande kateketer – och det var inom detta nya system han tillträtt sin nya tjänst. Arne Nordberg menar att Petrus Læstadius såg sig som varande i en position gynnsam för just utvärdering av denna nya organisation, och att han utöver detta såg en möjlighet att göra verklig nytta för norra Sverige genom att upplysa allmänheten om områdets förhållanden, behov och värde. Nordberg skriver:

Læstadius uppträder som en entusiastisk och kunnig upplysare om det mesta som rör Sveriges stora okända land i norr, dess människor och dess förhållanden. Den information han lämnar, den kritik han framför av rådande missförhållanden bör kunna resultera i reformer och i bättre förståelse för Lappmarkens och dess invånares berättigade krav på den svenska statens uppmärksamhet. Så skall lappmissionären Petrus Læstadius – det är hans förhoppning – få utföra ett viktigt verk, till gagn inte bara för landet längst i norr utan för hela riket: också Lappmarken är ju en del av Sverige. (Nordberg 1974, s. 110f.)

Petrus Læstadius journal riktar sig åtminstone delvis till en läsare utan större kännedom om de områden som skildras, och i texten återkommer en vilja att förklara dessa områdens värde för resten av Sverige. Han är exempelvis en ivrig förespråkare för jordbrukets utveckling och han vill rätta till missförstånd genom att ge inifrånkunskap. Som nämnts ovan var i södra Sverige den allmänna kunskapsnivån om de inre delarna av norra Sverige och samerna låg, vilket syns i en recension i Aftonbladet 1934 av Læstadius andra bok som Arne Nordberg lyfter fram. I recensionen sägs att boken innehåller:

intressanta skildringar av ett land och ett folk, som, ehuru tillhöriga det gemensamma fäderneslandet, likväl för mängden av dess invånare äro mera obekanta än åtskilliga av Europas övriga stater. (Nordberg 1974, s. 166.)

Petrus Læstadius skriver i sin självbiografi att han tog den uteblivna framgången för sin andra bok hårt, och att det dröjde fler år innan han ville skriva igen (Læstadius 1842). Petrus Læstadius blev 1836 kyrkoherde i Vibygerå, och han avled där 1841, endast 39 år gammal.¹⁵

¹⁵ Journalen utkom i ny upplaga 1836, i serien ”Böcker för folket” 1861, och i en ny utgåva 1928 (Nordberg 1977, s. 27). Kungl. Skytteanska Samfundet gav ut journalen i en facsimileutgåva 1977 av, då tillsammans med fortsättningen av journalen och en separat kommentar av Arne Nordberg (1977).

Figur 3. Petrus Læstadius och hästen Slompen. Litografi av J. Cardon. Tidigare publicerad i Sveriges store män, snillen, statsmän, hjeltar och fosterlandsvänner samt märkvärdigaste fruntimmer, redaktör: G.H. Mellin; tecknare: A.C. Wetterling; litograf: J. Cardon. 1840–1849.

Hans skildringar betydde mycket för den samtida förståelsen av norra Sverige, där inte minst hans egen gestalt och verksamhet intar en betydelsefull roll. Den berömda målningen ”Predikan uti ett Capell i Svenska Lappmarken”¹⁶ är ytterligare ett exempel på detta. När konstnären Johan Fredrik Höckert sommaren 1850 reser till Arjeplog är Carl Johan Fjellström präst, och det är också honom Höckert avbildar på de skisser och studier till den berömda målningen som finns bevarade (Borelius 1924–1925). Den slutgiltiga målningen – som ställdes ut vid världsutställningen i Paris 1855 och sedermera köptes av Napoleon III¹⁷ – tycks i stället avporträttera ingen mindre än Petrus Læstadius. Åtminstone finner Borelius starka argument för detta (ibid.). Pastor Fjellström, menar Borelius, var alltför fryntlig och av alltför rund figur för att passa in i den karga omgivningen. Prästen på tavlan, däremot:

Han var missionären, banbrytaren, som frivilligt offrat civilisationens bekvämlighet för att i ödemarken sprida evangelii ljus och vinna ny mark åt den kristna kulturen, och han lämpade sig vida bättre än Fjellström som symbolfigur för det, oftast genom sträng kamp och försakelse framförda, omvändelseverket i Lappmarken. (Borelius 1924–1925, s. 130.)

Föreställningar om den karga och hårda miljön i norr, och en pågående process av införande av kultur tycks genom Petrus Læstadius skildringar alltså även ha gjort avtryck inom konsten.

Læstadius båda böcker har senare använts som viktiga källskrifter av forskare som behandlat norra Sveriges historia, exempelvis Erik Bylund som beskriver journalerna som källa på följande vis:

Inte desto mindre står det fast, att man i hans journaler äger en ovärderlig källa till kunskap om och förståelse för den första nybyggartiden. (Bylund 1956, s. 28.)

Än i dag värderas Læstadius texter högt som källor, och exempelvis i den statliga utredningen *Samernas sedvanemarken* från 2006 sägs att Læstadius ”som ingen annan skildrat samiskt liv som det formade sig i Pite lappmark” och särskilt hans skildringar av samernas flyttningar sägs ha stort källvärde (SOU 2006:14, s. 205).¹⁸

¹⁶ Så benämner Borelius (1924–1925, s. 122) tavlan, baserat på ett brev författat av Höckert.

¹⁷ I skrivande stund finns tavlan vid Norrköpings museum.

¹⁸ Efter att ha introducerats av Fredrik Böök i en essä 1918 fick journalerna nya läsare, och bland annat inkluderades texter ur dem i skolornas läseböcker (Nordberg 1977, s. 28).

Petrus Læstadius har inte en entydig position från vilken han skriver sina journaler. Han är missionär och representerar svenska kyrkan och svenska staten. Samtidigt identifierar han sig som same och har vuxit upp i Arvidsjaur och Kvikkjokk. Utöver detta är han också nybyggare. Vähäkangas (2012) skriver om brodern, Lars-Levi, och för ett resone-mang som i hög utsträckning också är applicerbart på Petrus. Vähäkangas utgår ifrån Homi Bhaba (1994) och begreppet *hybriditet* i sin karakterisering av spänningen hos Lars-Levi mellan svenskt, exempelvis representerat av tillhörigheten till statskyrkan, och samiskt, främst representerat hos modern. Anne Heith (2016) resonerar liknande i en dis-kussion av postkoloniala berättelser om Lars Levi Læstadius som person och læstadianismen; i bland annat film och konst återfinns Heith såväl en berättelse om Læstadius och rörelsen som del av en antikolonial kamp, som om delaktighet i det koloniala våldet. När Petrus Læstadius skriver sina texter, skapar inflytelserika representationer av en plats och av natu-ren samt om samer, svenskar och nybyggare, så gör han det utifrån en liknande kulturell hybriditet; han rör sig hela tiden mellan olika positio-ner, exempelvis mellan att vara utomstående åskådare till att ha ett ini-frånperspektiv.

2.3 O.P. Pettersson och Gamla byar i Vilhelmina

Denna boks andra huvudsakliga källmaterial utgörs av O.P. Petterssons verk *Gamla byar i Vilhelmina*. Olof Petter Pettersson (f. 1859) är folkskol-läraren från Lövnäs i Vilhelmina som blev en av Sveriges högst värderade insamlare av språk och folkminnen. Efter utbildning till småskollärare vid seminariet på Teg i Umeå i tjugoårsåldern, och några år senare till folkskollärare i Härnösand, kom hans yrkesliv att inkludera en tjänst som ambulerande småskollärare i Fatmomakke kapellag.¹⁹ Han var senare lärare vid Gådeåstadens folkskola utanför Härnösand, och mellan 1895 och 1916 vid Skytteanska sameskolan i Tärna. Efter avslutad lärar-gärning bodde Pettersson på Backen i Umeå från och med 1921 tills han gick bort år 1944.

¹⁹ De biografiska uppgifterna har hämtats från Karl-Hampus Dahlstedts artikel "Olof Petter Petterssons liv och gärning" (1982).

Figur 4. Från vänster: Anders Mattsson, Skalmodal, magister Olof Petter Pettersson och Olof Mattsson, Väskén. Anders och Olof är bröder. Bilden ägs av Västerbottens museum.

Upptecknings- och författarverksamheten påbörjade Pettersson som tjugoåring då han bland annat publicerade skildringar av samernas liv.²⁰ Under Härnösandsåren påbörjar han sammanställningen av en omfattande ordbok över Vilhelminamålet²¹ och samlar in sagor och sägner, huvudsakligen från Vilhelmina socken.²² Han var inspirerad och vägledad av den berömda Norrlandsforskaren Johan Nordlander (Dahlstedt 1982, s. 230; Edlund 1979, s. 10). Under tiden i Tärna sammanställde Pettersson manuskriptet *Kristoffer Sjulssons minnen. Om Vapstenslapparna i början af 1800-talet*.²³ Delvis med hjälp av anslag från Landsmåls- och folkminnesarvkvivet i Uppsala genomförde Pettersson under de första åren av 1920-talet materialinsamlingsresor inom Vilhelmina socken, och under tiden 1926–1928 utarbetade han det första manuskriptet till *Gamla byar i Vilhelmina* som överlämnades till nämnda arkiv (Geijer 1941, s. 296). Manuskriptet omarbetades tio år senare inför en kommande tryckning, och då inarbetades även material från andra av Petterssons texter, exempelvis från *Ordbok över Vilhelminamålet*.

Gamla byar i Vilhelmina publicerades först i tre delar (1941; 1944; 1946), bland annat med ekonomiskt stöd av Vilhelmina kommun,²⁴ och omfattar ca 1250 tryckta sidor; ett omfattande registerband kom av trycket 1960 och slutförde publiceringen. Manuskripten förbereddes alltså av Pettersson själv, men har sedan bearbetats och utgivits av Herman Geijer med stöd av Karl-Hampus Dahlstedt (första bandet) och senare Karl-Hampus Dahlstedt och Herman Geijer (band II och III).²⁵ Registerbandet sammanställdes och utgavs av Karl-Hampus Dahlstedt och Axel Ivarsson.

²⁰ *Lappbröllop i Fatmomakke 1884 och Lapparnas sommalif 1888*.

²¹ Detta manuskript är när detta skrivs, våren 2022, fortfarande outgivet.

²² Dessa var tänkta att ges ut i början av 1890-talet (Dahlstedt 1982, s. 230), men det dröjde till 1945 innan de faktiskt kom av trycket, då som nummer nio i serien Svenska sagor och sägner (Pettersson, Geijer (utg.), Liljeblad (utg.) & Dahlstedt (utg.) 1945).

²³ Manuskriptet köptes av Nordiska museet som gav ut det 1979 (Pettersson 1979).

²⁴ Kommunfullmäktige i Vilhelmina anslog 200 kronor för ändamålet enligt en artikel i *Västerbottens-Kuriren* 4 augusti 1941 (Lauritz (utg.) 2009, s. 79). Den 16 december 1941 skriver VK att även stiftelsen Lars Hiertas minne ger 1500 kronor till tryckningen (ibid., s. 140).

²⁵ O.P. Pettersson gick bort 5 juli 1944, samma år som utgivandet av del två av *Gamla byar i Vilhelmina*.

Med "gamla byar" avses den bofasta bebyggelse som togs upp före 1867, då odlingsgränsen drogs upp och nya bestämmelser började gälla (Dahlstedt 1982, s. 234), och Pettersson följer i fotspåren från den första nybyggaren och framåt för var och en av de 116 byar vars historia han skriver. Pettersson själv karakteriserar verket som "en samling stoff" (Pettersson 1941, s. VII). Texten innehåller sakupplysningar som är hämtade från "byarnas gamla hemmanspapper", ur kyrkoarkiven i Vilhelmina och Åsele, och ur "landsfiskalkontorens gamla papper" (Pettersson 1941, s. VIII).²⁶ Detta är material som Phebe Fjellström kallar för "hårddata" (1994, s. 23). Texten innehåller dock även information, personliga berättelser och sägner som berättats för honom av hans många lokala sagespersoner. Med Petterssons egna ord utgörs materialet delvis av "äldre personers muntliga meddelanden, grundade på vad de under barndoms- och ungdomstiden hörde berättas av föräldrar och förfäder" (Pettersson 1941, s. VIII). Den första delen avslutas med en efterskrift av utgivaren Herman Geijer, den andra inleds med ett kortare förord av Karl-Hampus Dahlstedt, som efter Geijers bortgång övertog utgivningsarbetet, och den tredje delen avslutas med en längre efterskrift av utgivaren Karl-Hampus Dahlstedt. Samtliga av dessa tre delar av *Gamla byar i Vilhelmina* avslutas med en karta över det område som behandlats i respektive del, där de byar och nybyggen som skildras finns markerade jämte namn på vattendrag, fjäll och berg.

De tre delarna av *Gamla byar i Vilhelmina* uppmärksammades lokalt när de publicerades och har än idag stor betydelse i Vilhelmina; genom *Västerbottens-Kurirens* artiklar – här lästa genom bokverket *Vilhelmina. En lappmarksbygd på väg mot framtiden* i åtta band, som omfattar 1900–1949, (Lauritz (utg.) 2006–2011) – kan man följa delar av detta. Efter utgivningen av första delen skrev exempelvis Thorbjörn Eliasson en mycket uppskattande text, varav här några valda delar citeras:

Hjältesagans storhet och kraft har O P Petterssons arbete, som handlar om koloniseringen av den del av lappmarken, som utgör Vilhelmina socken. Det är ett stycke svensk historia, nytt och förbluffande för dem, som blott läst om "krig och kungar". [...] Bland Sveriges inte alltför talrika självlärda intar O P Pettersson med sin ursprungliga, kraftfullt skapande begåvning en framstående plats. Ättling av pionjärer, är han själv på sitt område pionjär. Över sin hembygd och dess folk har

²⁶ Pettersson har inte använt de centrala arkiven (Geijer & Liljeblad 1935, s. 28).

han rest ett andligt minnesmärke, i stil med, men av mera bestående virke än de grova timmer, hans fäder fogade ihop sina helkorsstugor av. (Thorbjörn Eliasson i *Västerbottens-Kuriren* 2 april 1942, Lauritz (utg.) 2009, s. 180 & 182.)

Åren efter publiceringen hänvisades flera gånger till *Gamla byar i Vilhelmina* i artiklarna i *Västerbottens-Kuriren*; exempelvis hämtade man därur ortnamnsetymologier, bebyggelsehistoriska uppgifter och skildringar av intressanta människoöden. Särskilt hembygdsrörelsen byggde vidare på Petterssons verk, exempelvis genom krönikespelet "Gammel-Kristian" som uppfördes vid hembygdsdagarna 1944 och som sägs bygga just på Petterssons skildringar (*Västerbottens-Kuriren* 12 juli 1944, Lauritz (utg.) 2011, s. 56). Enligt Bo och Katarina Johansson spelade *Gamla byar i Vilhelmina* en viktig roll för tillkomsten av en "hembygds-väckelse" i Vilhelmina i början på 1940-talet (1978, s. 206).

Verket blev också väl mottaget inom vetenskapliga kretsar, som ett viktigt etnografiskt, kulturhistoriskt och inte minst språkligt intressant källmaterial. Imber Nordin-Grip skriver om första delen i *Rig* 1942, och lyfter efter läsning av Strömnäs-kapitlet fram "den kärva skönheten" (s. 80) som jämförs med de isländska fornsagornas; som helhet är det dock *Landnámabok*, krönikan om bosättningen på Island vid 800-talets slut, som Nordin-Grip använder som jämförelse, där särskilt det ålderdomliga och ursprungliga hos Petterssons material betonas.

Skildringen av nybygget Däres, som ingår i *Gamla byar i Vilhelmina*, förberedde Pettersson som ett eget manuskript, och detta utgavs 1999 av Vilhelmina kommun. Boken, *Nybyggares dagliga leverne*, överlämnades i millenniegåva till varje hushåll i kommunen. Delar av denna skildring hade tidigare publicerats i tidskriften *Västerbotten* (Pettersson 1978).

De fyra banden gavs ut i faksimile i två band av Kungl. Skytteanska Samfundet 1982, tillsammans med en levnadsteckning över författaren av Karl-Hampus Dahlstedt och en bebyggelsehistorisk essä av historikern och latinamerikaforskaren Magnus Mörner.

Petterssons verk har använts av historiker och etnologer i skrivandet av historien om den svenska nybyggarkolonisationen i norra Sverige,²⁷ och har även influerat romanförfattare.²⁸

²⁷ Exempelvis Campbell 1948.

²⁸ Albert Vikstens nybyggarroman *De sökte nytt land* (1947) anses kraftigt influerad av Petterssons verk. Romanen fick ett kyligt mottagande av vissa och i [s. 37]

Gamla byar i Vilhelmina utgör en mångstämmig text.²⁹ Bland de röster som kommer till uttryck i texterna återfinns till att börja med en neutral berättarröst, utan hänvisningar till specifika källor. Denna används ofta inledningsvis i varje kapitel, när platsen för ett kommande nybygge karakteriseras, exempelvis med avseende på position i förhållande till berg och sjöar och andra byar och nybyggen. Känner man till Pettersson – exempelvis att han kommer från den miljö han beskriver, och att han ägnat sitt liv åt att samla in språk och folkminnen därifrån – knyter läsaren med lätthet denna röst till Pettersson själv. Även den mängd detaljer som anförs, och den auktoritet med vilken Pettersson uttrycker sig, leder läsaren åt detta håll.

Han växlar dock stundom över till en utforskande och i synnerhet tolkande röst. Han skriver exempelvis att något *troligen* gått till på ett visst sätt eller något *säkerligen* eller *nog* varit så eller så. Den tolkande O.P. Pettersson möter vi också när det handlar om beskrivning av arkeologiska fynd, såsom rester av äldre bebyggelse och i utredning av ortnamnsetymologier.

Utöver sin egen kunskap och de tolkande resonemangen öser Pettersson ur många olika kunskapskällor – såväl skriftliga som muntliga. Texten präglas av intertextualitet där uppgifter och sägner hämtas från såväl äldre som yngre samisk tradition och den yngre nybyggarkulturens traditionsmaterial (Andersson 2013b). En sådan källa är den med Pettersson samtida folkliga kunskapen. Denna hänvisar han exempelvis till genom att uttrycka sig så att något ”kallas” för ett visst namn eller att ”man vet att...” etc. (ibid.). Markörer av detta slag skapar intertextuella kopplingar till kollektiv kunskap som ibland dessutom ytterligare preciseras geografiskt. Det kan vara så att ”folket i trakten” – det vill säga den trakt som texten just då handlar om – står för den kunskap som refereras medan det i andra exempel är en specifik grupp som urskiljs som kunskapens

(Forts. not 28) *Västerbottens-Kuriren* 1947 lyfter anmälaren fram en recension från Upsala Nya Tidning ”En tydlig sakkunnig anmälare i Upsala Nya Tidning har påpekat att Albert Viksten med denna sin roman så påfallande följt kapitlet ’Dårris’ i ’Gamla byar i Vilhelmina’ att det ’inbjuder till jordiska och moraliska funderingar’. Han antyder t.o.m. att man med viss rätt kan tala om plagiat även om Viksten synes ha hållit sig ’inom gränsen för det åtminstone jordiskt oantastliga’”. (Lauritz (utg.) 2011, s. 508f.).

²⁹ Följande avsnitt bygger delvis på den undersökning som utförs i Andersson 2013a.

källa, exempelvis när han anger att det är samerna som säger någonting eller att det explicit sägs vara samerna i äldre tider som står för kunskaperna etc. (Andersson 2013b).

De skriftliga källorna blir synliga i *Gamla byar i Vilhelmina* genom exempelvis mindre tryckstil – så är fallet med de många synehandlingar som återges – eller genom att Pettersson använder formelartade uttryck, exakta datumangivelser och detaljerade listor, vilket signalerar en skriftlig förlaga.

Ytterligare ett skikt av kunskap som satt sin prägel på texten tillförs av utgivarna, som i fotnoter och exkurser skjutit in rättelser och kommentarer samt visst material ur andra källor – dock alltid med markering att så skett.

I en nekrolog över O.P. Pettersson i *Svenska landsmål och svenskt folklif* sammanfattar Karl-Hampus Dahlstedt stilen i *Gamla byar i Vilhelmina* i ett ofta anför citat:

Men författaren ser med folkets ögon och talar med folkets mun. Språket är ålderdomligt och dialektfärgat, stilen omständlig och inpräntande och framställningen sakligt realistisk och detaljrik. Därtill kommer ett varmt mänskligt intresse, som främst ger verket dess konstnärliga värde. (Dahlstedt 1944, s. 92.)

Detta att det är ”folkets” blick och röst som kommer fram i *Gamla byar i Vilhelmina* lyfts ofta fram som verkets största styrka och det är onekligen så att det ligger ett stort värde i just detta. Men det bör också poängteras att detta ”folk” ingalunda är en homogen grupp som betraktar världen med *en* blick och berättar om den med *en* röst. Inte bara återfinns material från flera olika grupper med skilda språkliga, kulturella och materiella bakgrunder och gemenskaper, utan detta ”folk” kommer också från olika tider; ett exempel på det sistnämnda är när Pettersson gör skillnad på ett äldre och ett yngre samiskt sammanhang (se Andersson 2013b).

Det torde framgå av ovanstående resonemang att *Gamla byar i Vilhelmina* inte kan läsas som alltigenom en faktisk historieskrivning. Detta eftersom Pettersson förlitat sig på muntliga källor i stället för de centrala arkiven – något han också kriterats för – (Dahlstedt 1982, s. 234), men också eftersom Pettersson med all säkerhet använt viss konstnärlig frihet när materialet presenterats. Ett exempel på detta är den mycket utförliga skildringen av nybygget Däres som, vilket nämnts ovan, författaren färdigställt i två versioner, ett fristående manuskript och en version till

Gamla byar i Vilhelmina. Såsom Per-Uno Ågren (1978, s. 147) påpekar skiljer sig de båda versionerna åt, dels genom att det fristående manuskriptet innehåller många fler detaljerade arbetsbeskrivningar, dels skillnader i själva händelseförloppet versionerna emellan. I *Gamla byar i Vilhelmina* kan man exempelvis läsa:

På våren nästa sommare var Gustaf Arvidsson kommen till detta ställe med sin hustru och de två äldsta sönerna Arvid Johan och Jonas Gustaf. Dottern och yngsta sonen Nils voro kvar i Strömnäs, där familjen hade bott under den förflutna vintern. Inga kreatur hade de med sig. (Pettersson 1944, s. 4.)

Motsvarande förlopp i *Nybyggares dagliga leverne* skiljer sig åt på åtminstone två punkter, nämligen beträffande vilka av barnen som följde med och huruvida några kreatur medfördes:

När Gustaf Arvidsson kom flyttande till Däres på första barmark om våren, så hade han med sig sin hustru samt två söner: Arvid och Jon Gustaf, i tolv- och tioårsåldern, och en dotter, som var blott några år gammal. [...] Man hade vid ankomsten med två kor och tre får, och korna fick man hålla bundna i en granstam under nätterna. (Pettersson 1999, s. 22.)

Dessa detaljer är inte av den karaktären att de förändrar berättelsens dramaturgi och det är svårt att tro att Pettersson gjort på det ena eller andra sättet av estetiska skäl. Det muntliga material Pettersson samlade in kanske gav motstridiga uppgifter? Pettersson ger själv ingen förklaring till varför dottern och kreaturen följer med i ena versionen och inte i den andra (Ågren 1978, s. 147) och detta i sig betonar ytterligare det Pettersson själv skriver, nämligen att den "samling stoff" (Pettersson 1941, s. VII) han här presenterar i stor utsträckning ska ses som historien – eller snarare historierna – ur den muntliga traditionens perspektiv.